

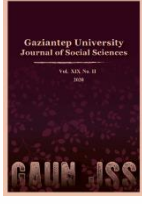
PAPER DETAILS

TITLE: Türkiye Türkçesinde Cümlenin Yan Cümleye Dönüşme Süreci

AUTHORS: Hasan Karaca

PAGES: 1362-1374

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3898404>



GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>



Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye Türkçesinde Cümlenin Yan Cümleye Dönüşme Süreci

Transformation of Sentence to Subordinate Clause Process in Turkey Turkish

Hasan KARACA^{a*}

^a Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-3014-5513

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Mayıs 2024

Kabul tarihi: 5 Ağustos 2024

Anahtar Kelimeler:

Cümle,
Yan cümle,
Fiilimsi cümlesi,
Cümle çeşitleri,
Yargı.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 1, 2024

Accepted: August 5, 2024

Keywords:

Sentence,
Subordinate clause,
Gerund phrase,
Sentence types,
Judgement.

ÖZ

Söz dizimsel yapılar, yapı ve anlam bakımından hem içe hem dışa dönük ilişkiler ağına sahiptir. Bir söz dizimsel yapıda birden fazla yargı, tek bir yargı etrafında kullanıcının amacına göre şekillenebilir. Bu şekillenmelerden birisi de müstakil cümlenin yan cümleye dönüştürülüp temel cümleye bağlanmasıdır. Müstakil cümlenin yüklemi çekimli, yargısı tam ve bağımsızdır. Bunların bağımlı hâle getirilmesiyle cümle, yan cümleye dönüşür. Yan cümleye dönüşme süreci anlamsal ilişkilendirme veya birtakım yapısal değişikliklerle gerçekleşir. Yapı olarak yan cümleye dönüşme fiilimsi, alıntı, aktarma cümleleri; yargıyı bağımlı kılarak yan cümleye dönüşme sıralı, bağlı, ara cümleler ve açıklama cümleleri şeklinde ortaya çıkmaktadır. Fiilimsiler yüklem olarak yargıya isim, sıfat, zarf değeri kazandırır. Yan cümlenin hangi fiilimsi ile kurulacağı temel cümledeki göreviyle ilgilidir. Cümlede isimlerin üstleneceği görev özne, nesne, yüklem ise yüklem genellikle isim-fiil, bu görevleri sıfat işleviyle karşılayacaksa sıfat-fiil, zarf ise zarf-fiil veya şart-fiil olur. Bunlarla kurulan yan cümle çeşitli öge ilişkileri, isim işlevi, tamlama ve kelime grubu bünyesinde isim hükmünde temel cümleyi tamamlar. Ki'li birleşik cümleler ve bazı bağlaçlarla (belki, çünkü, gerçi, halbuki, madem / mademki, vakia) kurulmuş bağlı cümlelerde de müstakil cümleler yan cümleye dönüşür. Kip ve zaman ile şahıs çekimine girmiş fiillerin veya ek-fiille çekimlenmiş isimlerin kurduğu müstakil cümleler yan cümle olarak kullanılabilir. Dolayısıyla sıralanmış cümleler, ara cümleler, parantez içindeki cümleler yapısal bir yan cümle ve temel cümle ilişkisine sahip olmasalar da yan cümle hükmünde yargı barındırabilirler. Cümlenin yan cümleye dönüştürülerek kullanılması dil ve anlatıma etkili, özlü, akıcı söyleyiş gücü katar.

ABSTRACT

Syntactic forms have both introversive and extroversive network of relationships in terms of structure and meaning. In a syntactic form more than one judgement can be shaped according to the scope of the user around a single judgement. One of these configurations is to conjoin an independent sentence to a main sentence by transforming it first to a subordinate clause. The predicate of an independent sentence is a finite verb and its judgement is absolute and independent. By making them dependent, sentence transforms to subordinate clause. The process of transforming to subordinate clause is realized by semantic association or some structural changes. Transforming to subordinate clause emerges as gerund phrase, citation and reporting clauses, also transforming by making the judgement dependent both compound clauses (both asyndetic and syndetic), interpolated clauses and relative clause in form. Gerundiums as predicate give functions such as noun, adjective and adverb to the judgement. Forming the subordinate clause with which gerundium is related to its function in the main clause. If in sentence, tasks undertaken by nouns are subject, object or verb, predicate is verbal noun in general if the task undertaken functions as adjective it is verbal adjective and if it functions as adverb it is a verbal adverb. Subordinate clause formed by these completes the main clause as a noun within the various relations of parts, inflection, word phrase, determinative group. In compound sentence with "ki" (that) and compound sentences formed with some conjunctions (belki, çünkü, halbuki, mademki, vakia), independent clauses transform to subordinate clauses as well. Finite verbs having mood, tense and personal suffixes or independent clauses formed by nouns inflected by complementary verb can be used as subordinate clause. Accordingly compound clauses, interpolated clauses and clauses in parenthesis may contain judgement on behalf of subordinate clause even if they do not have a structural subordinate clause main clause relationship. Using the clause by transforming it to a subordinate clause contributes impression, laconism and fluency in language and expression.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: karaca@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Syntactic forms have both introversive and extroversive network of relationships in terms of structure and meaning. In a syntactic form more than one judgement can be shaped according to the scope of the user around a single judgement. One of these configurations is to conjoin an independent sentence to a main sentence by transforming it first to a subordinate clause. The predicate of an independent sentence is a finite verb and its judgement is absolute and independent. By making them dependent, sentence transforms to subordinate clause. The process of transforming is realized by semantic association or some structural changes. Transforming to subordinate clause emerges as gerund phrase, citation and reporting clauses, also transforming by making the judgement dependent both compound clauses (both asyndetic and syndetic), interpolated clauses and relative clause in form.

Gerundium suffixes transform the clause to subordinate clause structurally. Gerundiums as predicate give functions such as noun, adjective and adverb to the judgement. Forming the subordinate clause with which gerundium is related to its function in the main clause. If in sentence, tasks undertaken by nouns are subject, object or verb, predicate is verbal noun in general if the task undertaken functions as adjective it is verbal adjective and if it functions as adverb it is a verbal adverb. Subordinate clause formed by these completes the main clause as a noun within the various relations of parts, inflection, word phrase, determinative group. This completion is realized by taking either simply noun inflectional suffixes or word phrase or determinative group. Verbal nouns are the names of action, being and state. They do not have any meaning of person or tense. Their ability of forming subordinate clause is related directly to their capability of taking noun inflectional suffixes. The suffix *-mAk* does not take possessive suffix and some of inflectional suffixes. Because of this, its ability of forming subordinate clause is weak. Verbal nouns with the suffix *-mA* are main action names, they can take possessive suffixes and all inflectional suffixes. Accordingly, they can substitute for all elements of main clause. The suffix *-İş*, on the other hand, makes rather name of action and style. Nominalizing character is dominant. Therefore, it is the weakest verbal noun suffix in terms of forming subordinate clause.

The suffixes of *-AcAk*, *-An*, *-Ar/-r /-mAz*, *-AsI*, *-DIk*, *-mİş* used in Turkey Turkish as verbal adjective suffixes adjectivize verb dependent on tense. Some of these suffixes form the basis for mood and tense suffixes. Therefore, verbal adjective as predicate is quite convenient with mood and tense statement for person inflection. As suffixes of verbal adjective, *-An*, *-r*, *-mAz* notify present continuous tense/present tense, *-DIk* notifies (seen) past tense, *-mİş* notifies (learned) past tense, *-AcAk* notifies future tense. From this aspect, there is no difference between verbal adjective suffixes and mood and tense suffixes originated from them. Besides, verbal adjective has the competence of predicate belonging to an independent clause with respect to the agreement of predicate, voice, positiveness/negativeness and plurality. Verbal adjective clauses conjoin to main clause by qualifying its elements. Subordinate clauses formed by verbal adverbs stand for adverbs. They have all functions of adverbs in clauses. The most convenient gerundiums are verbal adverbs in terms of forming subordinate clauses. On one hand they submit judgement and on the other hand they function as nouns in clauses. Verbal adverb clause submits judgement besides completes clause generally with semantic relationship such as state (*-A*, *-A -A*, *-ArAk*, *-ken*), tense (*-Ip*, *-Inca*, *-r -mAz*, *-DI ml*, *-All*, *-DI -All*, *-DIKÇA*, *-mAdAn*, *-DIğIndA*, *-DI mAdI*, *-ken*), comparison (*-AsIyA*, *-CAsInA*, *-mAdAn*, *-mAksIzIn*, *-AcAğInA*, *-mAktAnsA*) and reason (*-mAklA*, *-mAylA*, *-AcAğIndAn*, *-DIğIndAn*). Verbal adverb suffixes have also the function of conjunction. They are used with prepositions (*-All beri*, *-AlldAn beri*, *IncAyA kadar / dek / değIn*, *-AcAğI zaman*, *-DIktAn sonra*, *-mAdAn önce*, *-DIğI kadar / gibi /içIn*, *takdirde*, *-mAsI hâlinde*, *-AcAğI kadar vb.*) within prepositional phrases. Conditional suffix *-sA*, conjoins conditional clause expressing a conjectural state to main clause by the function of adverb. When conditional clause is used with expressions from the series of “keşke” (wish), main clause to which it is connected stays in deep structure. Emotion and thought regarding the rest of clause find its meaning with “keşke” (wish).

Verbs that inflected person with mood and tense or independent clauses formed by nouns inflected with complementary verb can be used as subordinate clauses. Predicates which make compound verbs with auxiliary verbs of *ol-* and *bulun-* and take suffixes of *-AcAk*, *-mİş*, *-r / -Ar / -mAz*, *-DI*, *-mAktA* and *-yor* form subordinate clauses. These inflections have the characteristics of nouns in terms of usage, can take verbal adverb and noun inflection suffixes and appear in phrases and word groups. In compound sentence with “ki” (that) and compound sentences formed with some conjunctions (*belki*, *çünkü*, *halbuki*, *mademki*, *vakıa*), independent clauses transform to subordinate clauses as well. Compound clauses, interpolated clauses and clauses in parenthesis may contain judgement on behalf of subordinate clause even if they do not have a structural subordinate clause main clause relationship.

An independent clause which has an inflected predicate can also be used with the function of noun like a gerundium clause. In a similar manner citation/reported clauses can be in charge of subordinate clause as well. Interpolated clauses and clauses in parenthesis act as subordinate clauses with the connection of judgement although they do not have a structural connection to the clause in which they take part. Clauses which constitute compound clauses may also transform to subordinate clauses with semantic relevancy.

In this study, transformation process of independent clause to subordinate clause is handled. The types of transformation to subordinate clause are put forward by the methods of investigation and comparison. Accordingly; clause transforms to subordinate clause through mood and tense suffixes, gerundium suffixes, conjunctions and judgement dependency. This transformation brings fluency, power of effective and economic usage in language and expression.

Giriş

Dil sisteminde söz dizimsel yapılar, biçim ve anlam bakımından hem içe hem dışa dönük ilişkiler ağına sahiptir. Bir söz dizimsel yapıda birden fazla yargı, tek bir yargı etrafında kullanıcının amacına göre şekillenebilir. Bu şekillenmelerden birisi de müstakil cümlenin yan cümleye dönüştürülerek temel cümleye bağlanmasıdır. Cümlenin tanımına dair araştırmacılar arasında genel olarak biri yapıyı esas alan yüklem merkezli, diğeri anlamı esas alan yargı merkezli olmak üzere iki farklı yaklaşım vardır: “*Yapısalcı yaklaşım cümleyi bitimli bir fiile sahip söz dizisi olarak kabul eder. Cümle yargı eksenli bir yapı olarak görülürken yargının varlığı da fiille ilişkilendirilir. İkinci yaklaşım daha anlam merkezlidir.*” (Kerimoğlu, 2016, s. 192). Birçok araştırmacı cümleyi yargısı üzerinden tanımlamıştır:

“*Olumlu, olumsuz ya da soru olarak tam bir anlam bildiren kelime dizisine cümle dediğini hatırlayalım*” (Göğüş, 1969, s. 89).

“*Kendi kendine yeten bir yargı bir cümle sayılır.*” (Banguoğlu, 2007, s. 522).

“*İki unsur arasındaki olumlu (= sübutî) veya olumsuz (= selbî) ilgiyi –sözü dinliyende (= muhatapta) soruya yer bırakmayacak şekilde tam olarak haber veya dilek (- inşâ) yoluyla ifade eden kelimeler dizisine cümle denir, işte tam fikir veren birleşik sözler, cümlelerdir*” (Bilgegil, 2009, s. 15).

“*Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir*” (Karahana, 2007, s. 9).

“*Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir oluşu, bir kılışı tam olarak bir yargı hâlinde anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir*” (Özkan ve Toker, 2016, s. 12).

“*Bir düşünceyi, duyguyu, durumu ve olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir*” (Aktan, 2016, s. 81).

Bazı araştırmacılar ise yüklemi dolayısıyla söz dizimsel yapıyı esas alarak cümleyi tanımlar:

“*Cümle, bir yüklemle -biri mutlaka özne veya nesne olmak koşuluyla- ona bağlı en az bir tamamlayıcıdan oluşan ve bir kılış, oluş veya durum bildiren sözdizimidir*” (Delice, 2012, s. 39).

“*En az bir yargı bildiren kelime ya da kelime gruplarından oluşan söz dizimsel yapıdır. Özne ve yüklem olmak üzere en az iki temel öge ile yükleme bağlı belirtili nesne, dolaylı tümleş ve zarf tümleşci olmak üzere tamamlayıcı öğelerden oluşur*” (Altun, 2022, s. 9).

Ergin yargıyı cümlenin temel fonksiyonu, yüklemi varlığının şartı olarak görür: “*Cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur... Cümlenin temel fonksiyonu hüküm ifade etmektir... Cümlenin varlığı için asgarî şart bir çekimli fiildir*” (2009, s. 398).

“*Bir fikri, bir duygu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir yargı hâlinde anlatan kelime grubu. Cümlenin varlığı için asgarî şart bir çekimli fiil veya ek-fiilden oluşan yüklemidir*” (Korkmaz, 2010, s. 54).

“*Bir yükleme bağlı olarak oluşan, bir duyguyu, bir düşünceyi, bir eylemi veya bir isnadı, tam olarak anlatan ve birbirlerine belirli kurallarla bağlanan kelimeler dizisine cümle, denir. Cümle, bir yükleme bağlı olarak oluşur*” (Özmen, 2016, s. 4).

“Bir yargıyı, bir düşünceyi, bir duyguyu vb. ifade etmek üzere çekimli bir fiille veya sonuna cevher fiili getirilen bir isimle kullanılan kelimeler dizisi. Bir çekimli fiil tek başına cümle olabilir” (Topaloğlu, 2019, s. 42).

İster yargı ister yüklem merkezli tanımlansın müstakil cümlelerin yüklemi çekimli, yargısı tam ve bağımsızdır. Bunların bağımlı kullanılmasıyla cümle, yan cümleye dönüşür. Cümlede yargının bağımlı olması anlamsal ilişkilendirmeye, yüklem bağımlı olması birtakım yapısal değişikliklerle gerçekleşir. Araştırmacıların yan cümlelerin mahiyetine dair tanım ve değerlendirmeleri bu bağımlılığı ortaya koymaktadır:

“Özetlemek gerekirse yan cümleler iki cümlelerin birleştirilerek tek bir cümle hâlinde ifade edilmek istenmesi durumunda, cümlelerden birinin diğer cümlelerin içinde yer almak üzere bir fiilimsi veya fiilimsi öbeğine dönüşmesi sonucu ortaya çıkan yapılar olarak tanımlanabilir” (Erdoğan, 2020, s. 198,199).

“Bitmemiş fiil yargıları tek başlarına tam bir yargı ifade etmezler, ancak bir tam yargı öbeği içinde yer aldıktan sonra tam yargı niteliği kazanırlar” (Banguoğlu, 2007, s. 521).

“Bir önermenin içinde yer alan ikinci bir önermeden söz edildiğinde, ikinci önerme yan tümce olarak birinci önermenin içinde bulunur” (Akerson ve Ozil, 2015, s. 52).

“Bileşik cümlelerin kapsadığı eylemin ya da önermenin bildirildiği söz dizilerinden her birine cümlecik denir” (Göğüş, 1969, s. 89).

Birleşik cümlede asıl cümleyle anlam bakımından ilgili olan, ana cümlelerin verdiği kavramı bir şarta, bir sebebe, bir dileğe, bir açıklamaya bağlamak suretiyle onu çeşitli yönlerden tamamlayan ve kuruluşu bir cümle değerinde olup yargı taşıyan cümle. Yan cümlelerin bağlaçlı yan cümle (ki’li), dilekli yan cümle (-sA’lı), şartlı yan cümle (-sA’lı, -mİsA’lı), sorulu yan cümle (-mİ’lı) gibi çeşitli türleri vardır (Korkmaz, 2010, s. 239).

Dilbilgisi bakımından tek başına bir cümle olarak kullanılmayan, ana cümleye bağlı cümle. Türkçede yardımcı cümle dilek-şart kipiyle veya çekimli bir fiilden sonra gelen ki bağlacı ile kurulur. İç içe birleşik cümlelerde yardımcı cümle genellikle ana cümlelerin nesnesi durumundadır (Topaloğlu, 2019, s. 142).

Tanım ve değerlendirmeler göstermektedir ki hem cümle hem yan cümle, biçimsel yönü yüklem, anlamsal yönü yargı merkezli olan dilsel bir sisteme ve ilişkiler ağına sahiptir. Yan cümle de tıpkı tam cümle gibi yapısına, anlamına, yüklem bağımlılığına, yüklem türüne ve öğelerine göre incelemeye tabi tutulabilir. Yan cümleyi müstakil cümleden ayıran temel özellik kullanımındaki yapısal ve / veya anlamsal bağımlılıktır. Bu bağımlılık, cümleye sahip olduğu yargı bildirimini yanı sıra sözcük türü işlevi kazandırmakla ortaya çıkar: “Buradan hareketle yan tümcelerin özne, sıfat, ad, belirteç ve tümleç gibi sözcüklerin yerine kullanılabilen ve temel tümcede bu sözcüklerin taşıyabilecekleri söz dizimsel işlevleri üstlenebilen yapılar olduğu söylenebilir” (Aydın, 2004, s. 33). Akerson ve Ozil de aynı kullanıma işaret eder: “Demek ki, yan tümceler sıfat, ad, belirteç vb. gibi sözcüklerin yerine kullanılabilen ve bir temel tümcede bu sözcüklerin taşıyabilecekleri sözdizimsel işlevleri üstlenen yapılarıdır” (2015, s. 53). Bu şekilde yargıya sözcük işlevi kazandırılması, dil kullanıcılarına en az çaba yasası doğrultusunda kısa, öz ve akıcı bir anlatım zenginliği sunar. Birden fazla cümlelerin tek cümle bünyesinde birleşmiş olması birbiriyle ilgisiz yargıları bağlantılı hâle getirme, gereksiz bilgi ve ifade tekrarlarının önüne geçme imkânı da sağlar. “Türkçenin zengin partisip ve gerundium sistemi Türkçeye en geniş ve karışık ifadeleri sade, müstakil cümleler içinde toplamak imkânını vermektedir” (Ergin, 2009, s. 404). “Hizmetçi, birisinin kapıda beyi beklediğini haber vermişti. Babası, bütün gün akşama kadar peşinden koştuğu yük arabasına dair bir haber geldiği zannıyla koşmuştu” (Ahmet Hamdi Tanpınar). Bu cümlelerdeki yargılar fiilimsi, başka bir ifadeyle yan cümle olmadan anlatılacak olursa aşağı yukarı şöyle bir metin ortaya çıkar: “Birisi kapıda bekliyor. Hizmetçi haber verdi. Babası bütün gün yük arabasının peşinden koştu. Yük

arabasına dair haber geldi. Zann ile koşmuştu". Görüldüğü üzere hem metin bütünlüğü bozulmakta hem de anlatım kuru ve basit olmaktadır.

Yan cümle barındıran cümleler yargı ve söz dizimi açısından derin yapısıyla birlikte oldukça karmaşık bir ilişki ağına sahiptir. "*Buraya elini kolunu sallayarak giremezsin diyerek uyardı.*" cümlesi temel cümle dahil dört cümle (Elini kolunu salladı, buraya girdi, dedi, uyardı.) iç içe geçmesinden oluşmuştur. Öte yandan birbirinden uzak yargılar yan cümle sayesinde mantıksal bir bütünlüğe bürünebilir. "*Çocuklar yemek yedi.*", "*Elektrikler kesildi.*" yargıları "*Çocuklar yemek yerken elektrikler kesildi.*" veya "*Elektrikler kesildiğinde çocuklar yemek yiyordu.*" şeklinde birbiriyle ilişkili hâle getirilmiş olur. Cümlelerin yan cümleye dönüşerek sözcük işlevli kullanılması aynı zamanda dilsel bir yapının kategori değiştirmesidir. Dolayısıyla cümlelerin yan cümleye dönüşmesi bir tür dil bilgiselleşmedir. Böylece birleşik cümlelerde birden fazla cümle bir araya gelerek yan cümle ve temel cümle ilişkisiyle birbirine bağlanır. Bunlar, bazen daha karmaşık ilişkilerle ve biçimlerde söz dizimsel yapılar oluşturur.

Cümlelerin yan cümleye dönüşme süreci genel olarak yüklemde fiil çekimini sağlayan kip ve zaman ile şahıs çekiminin eksiltilmesi ve yüklemde başka biçimbirimlerle ilişkilendirilmesi ya da söz dizimsel herhangi bir değişikliğe gitmeden yargının başka bir yargıya sadece anlam olarak bağımlı hâle getirilmesidir. Bu ilişki ağında yan cümle ihtiyaç duyduğu çekim unsurlarını uyumlu olduğu temel cümleden beslenerek karşılar. Kullanıcının amacı ile dilin imkânları birleşerek bu süreci biçimlendirir. Yapı olarak yan cümleye dönüşme fiilimsi, alıntı, aktarma cümleleri; yargıyı bağımlı kılarak yan cümleye dönüşme sıralı, bağlı, ara cümleler ve açıklama cümleleri şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Kısaca yan cümlelerin oluşumu, yapısal dönüşme ve sadece yargıya dayalı kullanım olmak üzere iki şekilde olmaktadır. Türkiye Türkçesinde cümleyi yargısı üzerinden yan cümle olarak kullanma veya yapısal olarak yan cümleye dönüştürme süreci birçok biçimbirimsel ve söz dizimsel kullanımla gerçekleşmektedir.

Cümlelerin Fiilimsi Cümlesine Dönüşmesi

Cümle isim veya fiillerin işletimiyle doğar. Fiilimsi ekleri de işletim ekleridir. Özellikle sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri işleme elverişlidir. "*Demek ki bütün bu fiil çekim ekleri fiil kök ve gövdelerine işleklik veren işletme ekleridir. Bunlardan şekil ve zaman ekleri ile şahıs ekleri asıl fiil çekim ekleri, partisip ekleri ile gerundium ekleri de sadece işletme ekleridir.*" (Ergin, 2009, s. 143). Cümle, yargısını temel cümle veya başka bir yan cümleye fiilimsi yüklemle bağlayabilir. Fiilimsiler yüklem olarak yargıya isim, sıfat, zarf değeri kazandırır. "*Eylemden türedikleri hâlde ad, sıfat, bağlaç görevlerinde de kullanılan ve yan önerme (yan tümce) kuran çifte görevli sözcüklere eylemsi denir*" (Gencan, 2007, s. 431). Yan cümlelerin hangi fiilimsi ile kurulacağı temel cümledeki göreviyle ilgilidir. Cümlede isimlerin üstleneceği görev özne, nesne, yüklem ise yüklem genellikle isim-fiil, bu görevleri sıfat işleviyle karşılayacaksa sıfat-fiil, zarf ise zarf-fiil veya şart-fiil olur.

Bu noktada, kullanılan fiilimsi ekinin türü de göz önünde bulundurulursa "isim-fiille kurulan yan cümleler", "sıfat-fiille kurulan yan cümleler" ve "zarf-fiille kurulan yan cümleler" ile yine fiilimsi eki olarak ele aldığımız şart işlevli -sA ekinin kullanıldığı "şart-fiille kurulan yan cümleler" olmak üzere dört farklı yan cümle türünden söz edilebilir (Erdoğan, 2020, s. 198, 199).

Cümle ile yan cümlelerin yargı ilişkisinde şahıs, kip, çatı, çokluk, olumluluk / olumsuzluk, öge gibi birçok ortaklık ve uyum söz konusudur.

Fiilimsi cümlesinde müstakil cümleden farklı söz dizimsel herhangi bir değişiklik yoktur, değişen sadece yüklemde çekimdir. Bazı durumlarda bu değişiklik de olmaz. Yan cümle ile temel cümle sadece anlamsal ilişkiyle bağlıdır.

Faruk Nafiz Çamlıbel'in "Beşikten Mezara Kadar" şiirinde yüklemi çekimli olan müstakil cümle yoktur. Metnin tamamında yüklem eksiltilmiş olup yargılar cümle hükmünde fiilimsi cümleleriyle anlatılmıştır:

Seni istikbal için önce gelmek cihana
Ve başkasından almak sonra geliş müjdeni
Bir nefes dinlenmeden yıllarca koşmak sana
Aramak her tarafta... Bulmamak asla seni.

Suda, rüzgârda, kuşta senin sedanı duyup
Seni beyaz çiçekli dallar içinde sanmak
Vuslatın rüyasını görmek üzre uyuyup
Hasretin azabına ermek için uyanmak.

Başka bir şekle koymak her gün güzel yüzünü
Boyamak gözlerini bir siyah bir maviye
Tek seni hayal için süzerek batan günü
Gece mahtaba dalmak sen de dalmışsın diye.

Seni anlatmak üzere yazıp her gün bir gazel
Geçirmek ömrü yalnız sana dair eserle
Saçlarını çözerek hulya dizinde, tel tel
Bugün güllerle örmek, yarın menekşelerle.

Tesadüf ümidinin bittiği müthiş anda
Dudağa kanla çizmek yeniden tebessümü
Seni istikbal için artık öbür cihanda
Dosta el sallar gibi davet etmek ölümü (Çamlıbel, 2003, s. 158).

Fiilimsiler, cümle hükmünde yargı ifade eder. Kurdukları yan cümleler yargı açısından eksiklik değil temel cümleye veya başka bir yan cümleye söz dizimsel bağlılık ifade eder. Bu anlamda fiilimsi eklerinin fiili isme dönüştürme işlevinin cümleyi yan cümleye dönüştürmede de işlediği söylenebilir.

İsim-Fiil Cümlesi

İsim-fiiller oluş veya kılış adlarıdır. Şahıs ve zaman anlamları yoktur. Bunların yan cümle kurabilme yetenekleri isim işletme eklerini alabilmeleriyle doğrudan ilgilidir. *-mAk*, iyelik eki ile çekim eklerinin bir kısmını almaz. Bundan dolayı yan cümle kurma yeteneği zayıftır. *-mA* ekli isim-fiiller asıl oluş ve kılış adlarıdır, iyelik ekleri ve bütün isim çekim eklerini alabilir. Dolayısıyla temel cümlelerin bütün unsurlarının yerini alabilir. *-Iş* eki ise daha çok kılış ve tarz adı yapar. İsimleştirme özelliği baskındır. Bu sebeple yan cümle kurma yeteneği en zayıf isim-fiil ekidir.

İsim-fiil cümlesi cümleye temel cümlelerin isim unsuru olarak girer. Cümle, yüklem çekim eksiltmesi ve *-mAk* / *-mA* / *-Iş* eki almasıyla yan cümleye dönüşür ve temel cümleyi tamamlar. İsim-fiil cümlesi "Bu yaşta mahkemelere düşmek..." (Sait Faik Abasıyanık) cümlesinde olduğu gibi temel cümleye yüzey yapıda ihtiyaç duymadan da hüküm bildirebilir.

İsim-fiillerle kurulan yan cümleler temel cümlelerin yargı bildiren isim unsurudur. Bunlar, çeşitli öge ilişkileri ve isim işletimiyle temel cümleyi tamamlar.

Kip ve zaman ile şahıs çekimi bakımından cümle kategorisinden eksiltiyle -mA ekiyle kurulmuş yan cümlenin yüklemi temel cümleye yalın hâl (Dışarı çıkmak istemiyor.), yaklaşma hâli (Dışarı çıkmağa çalıştı.), bulunma hâli (Dışarıda olmakta fayda var.) ve uzaklaşma hâli (Bize dışarı çıkmaktan bahsetti.) ilişkisi ile bağlanır. Böylece isim göreviyle temel cümleyi yargı bildirerek tamamlar. İyelik eki ile bazı diğer çekim eklerini (çokluk eki, aitlik eki) almaya elverişli değildir. “*Bir aralık, büyük bir devlet adamı olmak hevesine düştüm.*” (Memduh Şevket Esenal) cümlesinde olduğu gibi isim tamlamasının tamlayan unsuru olabilir.

Asıl kılış adlarını -mA isim-fiil eki yapar. -mA ekli isim-fiil, iyelik ekleri ve bütün diğer isim çekim eklerini alabilir. Dolayısıyla yüklemi temel cümlenin bütün unsurlarını taşır. “*Kimsenin yanında küçük düşmeni istemem.*” (R. N. Güntekin) cümlesinde *birinin yanında küçük düşme ve bu durumu istememe* yargıları yan cümle ve temel cümle ilişkisiyle ortak ve yeni bir hükümle bağlanmıştır. Aynı yargılar yer değiştirerek “*İstemediğim kimsenin yanında küçük düşmemendir.*” dizimiyle farklı bir ifadeye bürünebilir. Görüldüğü üzere bu söz dizimsel değiş tokuş yan cümle ile temel cümlenin müstakil cümle olma açısından eşit yeteneğe sahip olduğunu göstermektedir.

Fiil çekiminden eksiltilmiş cümle, -mA ekiyle yan cümle hem isim göreviyle hem yargı bildiriyle temel cümleyi besler. Yalın (Etkili konuşma dile hâkimiyeti gerektirir.), yaklaşma (Her dediğini yapmaya razıydı.), bulunma (Yardım etmede hepimizden erken davrandı.), uzaklaşma (Bütün bunları anlatmandan amaç nedir?), belirtme (Sizinle gelmeyi çok isterdim.) hâllerinde bulunabilir. Aynı zamanda iyelik çekimine de girebilir. Bu durumda bildirdiği yargı iyelik grubu (Karşılaşmanız tesadüf değildi.) veya tamlama (Burada otobüsün durması ve bu karşılaşmanızın tesadüf olduğu söylenemez.) bünyesinde yer alarak temel cümleye bağlanır.

-İş eki daha çok kılış ve tarz adı yapar. Fiilleri isimleştirme özelliği ön plandadır. Bu sebeple -İş eki yan cümle kurma yeteneği en zayıf isim-fiil ekidir. Şahıs çekimi ile kip ve zamandan arındırılmış yüklem -İş ekiyle temel cümleyi isim işletim ekleri olarak tamamlar. “*Yaşayışı şüpheye düşürmüştü beni.*” Yargı, yalın (Bu bekleyiş çok sürmez.), yaklaşma (Bu bekleyişe değdi.), bulunma (Bu uzun bekleyişte sizin suçunuz yok.), uzaklaşma (Bekleyişten başka çare yoktu.) ve belirtme (Soğukta bekleyişini anlatmıştı.) hâliyle temel cümleye bağlanır. Bu bağlanmaya “*Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır.*” cümlesinde olduğu gibi iyelik çekimi de katılabilir. Dolayısıyla yargı, iyelik grubu veya tamlama bünyesinde yer alır. Yan cümle “*Şiire milletçe düşkün oluşumuzun sebeplerini araştırırken kafiye merakımıza takıldım.*” (B. R. Eyuboğlu) cümlesinde isim tamlamasının tamlayan unsuru olarak, “*Başka bir gidişinde Cenova’da dok işçileri grevdeydi.*” (Necati Cumalı) cümlesinde sıfat tamlaması ve iyelik grubu bünyesinde bağlanmıştır.

İsim-fiil cümlesi, kelime grubunun isim unsuru olarak da yargıyı temel cümleye bağlayabilir veya temel cümlenin yüklemi bünyesinde yer alabilir. Örnek olarak isim-fiil “*Bize düşen, medeniyetin zorlamaları karşısında bir ayıklamayı başarabilmek olmalıdır.*” (İsmet Özel), cümlesinde birleşik fiil grubu, “*Ukalalık yapmamak için bütün gayretine rağmen yine de o düşündüğünü yapmıştı.*” (Sait Faik Abasıyanık), cümlesinde edat grubu, “*Gelmeleri ile gitmeleri bir oldu.*” cümlesinde bağlama grubu bünyesinde yer alır.

Sıfat-Fiil Cümlesi

Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanılan -AcAk, -An, -Ar/-r/-mAz, -AsI, -DIk, -mIş ekleri, fiili zamana bağlı olarak sıfatlaştırır. Bu eklerin bir kısmı kip ve zaman eklerine kaynaklık etmiştir. Bundan dolayı yüklem olan sıfat-fiil, kip ve zaman ifadesi ile şahıs çekimine oldukça elverişlidir. Sıfat-fiil eki olarak -An, -r, -mAz şimdiki / geniş zaman, -DIk görülen geçmiş zaman, -mIş öğrenilen geçmiş zaman, -AcAk gelecek zaman bildirir. Bu yönüyle sıfat-fiil ekleri ile kaynaklık ettikleri kip ve zaman ekleri arasında fark yoktur. Ayrıca sıfat-fiilli

yüklem, çatı, olumluluk / olumsuzluk, çokluk uyumu bakımından da bağımsız cümle yüklemine yetilerine sahiptir.

Sıfat hükmündeki sıfat-fiiller, “*Gelen, gideni arattı.*” cümlesinde olduğu gibi sıfat tamlamasının isim unsurunun derin yapıda kalması ile zamir işlevinde de kullanılır. Cümleden eksiltilmiş olan yan cümle, tamlama veya kelime grubu bünyesinde isim işletim ekleri aracılığıyla sahip olduğu yargıyı temel cümleye bağlar.

Sıfat-fiil cümleleri, kendi ögelerini niteleyerek temel cümleye bağlanır. Sıfat-fiiller öznesini veya nesnesini niteler, sıfat-fiil sonrasındaki öge aynı zamanda temel cümleye ödünç verilmiş veya onunla ortak kullanılan ögedir (Akerson ve Ozil, 2015, s. 91). Sıfat-fiillerin temel cümleye bağlanması bir ismin bağlanması gibidir, ismin bütün hâllerini alır. Duruma göre sıfat (Söyleyeceğim söz bundan ibarettir.), zamir (Söyleyeceklerim bundan ibarettir.) veya isim işlevinde (Söyleyeceklerimin tamamını dinle.) kullanılır.

-AcAk ekli sıfat-fiil gelecek zaman bildirir. Kurduğu yan cümle söz dizimi bakımından temel cümleden farksızdır. Öyle ki “*Nihayet ben mal sahibi olacağıma göre rahattım.*” (Sait Faik Abasıyanık) cümlesinde olduğu gibi temel cümleye bağlayıcı görevi gören yaklaşma hâlden çıkarılıp bağımsız kullanılabilir söz dizimsel tamamlanmışlık taşıyabilir. Fiillerin edilgen şekilleriyle kullanımı daha yaygındır. İyelik eki almadan zamir niteliğinde kullanılabilir: “*Yapılacaklar anlatıldı.*”, “*Yapılacakları anlattı.*”

-AcAk mahsusluk (Banguoğlu, 2007, s. 426) ifadesiyle gelecek anlatır. Edilgen kullanım veya edilgenlik anlamı ve anlatımı daha yaygındır: “*Gidilecek gezilecek yerlerden bahsetti.*”, “*Yakacak odunumuz kalmadı.*”

-An ile yapılan sıfat-fiil yüklemi şimdiki/geniş zaman bildirimine sahiptir. Yalın hâlde veya isim işletme ekleri alarak zamir işleviyle temel cümleye bağlanır. “*Erken kalkan, yol alır.*” cümlesinde “*erken kalkma*” ve “*yol alma*” yargıları yan cümle ve temel cümle ilişkisiyle tek cümlede birleştirilmiştir. Burada yan cümlelerin yüklemi yalın hâlde olup zamir işlevlidir.

-Ar/-mAz/-r sıfat-fiil ekli yüklem temel cümlelerin zamanına paralel olarak daha az sınırlanmış şimdiki zaman anlatır. “*Ele avuca sığmaz bir çocuktun.*” cümlesinde de görüldüğü üzere sıfat-fiil, iyelik eki almadan yan cümleye yüklem ve temel cümle unsurlarına sıfat olabilir.

-AsI, -AsIcA sıfat-fiil ekleri gelecek zaman anlatımıyla temel cümlesi olmayan dilek, dua, beddua cümleleri kurar. “*Ayağına mih batasınca!*” (Refik Halit Karay), “*Başını kurt kapasınca!*” (Ahmet Kutsi Tecer) cümleleri bu müstakil kullanımı örneklemektedir. Kurdukları cümle “*Taşın damarını bilir Ermeni ustalar.’ derdi, yeri cennet olası babam.*” (Kemal Tahir), örneğinde olduğu gibi yan cümleye de dönüşebilir.

-DIk sıfat fiili geçmiş ve şimdiki zaman bildirir. Fiilimsi yalın olarak daha çok edilgen ve olumsuz biçimiyle kullanılır. “*Bunları söylediğim doğrudur.*” örneğinde olduğu gibi isim-fiil işlevli yargı da bildirebilir.

-mIş ekli sıfat-fiil yüklemi geçmiş zaman bildirir. Genellikle edilgen ve geçişsiz fiilleri sıfatlaştırır. Bu sıfatlar temel cümlelerin bir unsurunu niteler. “*Alışmış, kudurmuştan beterdir.*” cümlesinde olduğu gibi zamir olarak kullanılabilir. Bazı durumlarda “*Adam yüzünü kapatmış koşuyordu.*”, “*Sana ağuşunu açmış duruyor peygamber.*” (Mehmet Akif Ersoy) örneklerindeki gibi nitelediği isim unsurunun derin yapıda kalmasıyla (yüzünü kapatmış *şekilde*, ağuşunu açmış *şekilde*) kurduğu cümle zarf işlevinde tarz ifade eder.

Sıfat-fiil cümlesi isim işletme eklerini alarak bildirdiği yargıyı temel cümleye bağlar. Bunlardan -DIk, -AcAk, -An ve -Ar/-mAz/-r iyelik çekimine de girer. Bir yandan yan cümle kurarken bir yandan da isim niteliğiyle tamlama ve kelime grubunun kurucu unsuru olur.

“Yıllarca görülmemiş bir dostu kucaklar gibi hemşiresini öptü.” (Peyami Safa) cümlesinde sıfat tamlaması (-mİş ekli yapı), “Türk iradesinin ne demek olduğunu da sen göreceksin.” (Ruşen Eşref Ünaydın) cümlesinde belirtme hâlinde isim tamlaması, “Göğsüme kuvvetli bir şey abanmış gibi nefesim daralıyor.” (Kerime Nadir) cümlesinde edat grubu, “Gelen gidene her şeyi anlattık.” cümlesinde tekrar grubu bünyesinde içe dönük söz dizimsel ilişkiler kurmuştur.

Zarf-Fiil Cümlesi

Türkiye Türkçesinde -A, -A -A, -AcAğInA, -AcAğIndAn, -All, -ArAk, -AsIyA, -CAsInA, -DI mI, -DI -All, -DIKÇA, -DIğIndA, -DIğIndAn, -DI mAdI, -Ip, -InCA, -ken, -mAdAn, -mAksIzIn, -mAktAnsA, -mAklA, -mAylA, -r -mAz ekleri fiili zarf-fiile dönüştürür. Zarf-fiillerle kurulmuş yan cümleler zarf hükmündedir ve cümlede bir zarfın bütün işleyişlerini taşır. Yan cümle kurma bakımından en kullanışlı fiilimsiler zarf-fiillerdir. Bunlar hem sayı hem amaç ve kullanım çeşitliliği en fazla olan fiilimsilerdir. Zarf-fiil yapısı, yargının temel cümleyle anlamsal ve söz dizimsel ilişkisini düzenler. Bir yanıyla cümle hükmünde yargı bildirirken bir yanıyla da isim olarak işleme girer. “Hülâsa gerundium ekleri de umumî mânâsı ile çekim ekleri yani işletme ekleridir” (Ergin, 2009, s. 143). Zarf-fiil yüklemi isim işletim eklerini almaz; ancak, edat grubunun isim unsuru olduğunda alır. Yan cümle yargı bildirirken yanı sıra temel cümleyi genel olarak aşağıdaki anlam ilişkileriyle tamamlar:

Durum (-A, -A -A, -ArAk, -ken): Durum anlatan zarf-fiiller yan cümlede temel cümlelerin oluşma biçimini anlatır.

“Elimi ağzına götürerek sus işareti yaptım.” (Refik Halit Karay)

Üzüm üzüme baka baka kararır.

“Sen kaldın gide gide / Ben gittim kala kala.” (Özdemir Asaf)

Zaman (-Ip, -InCA, -r -mAz, -DI mI, -All, -DI -All, -DIKÇA, -mAdAn, -DIğIndA, -DI mAdI, -ken): Zarf-fiil barındıran cümlelerde yan cümle ile temel cümle yargıları zaman bakımından öncelik, sonralık, eş zamanlılık, bitim, izleme, tekrar, süreklilik gibi anlam ilişkilerine sahiptir:

“Evimizin kapısından çıkmalı her adımda biraz daha yaşadığımı hissediyorum.” (Yusuf Ziya Ortaç)

“Şemsi sıra düştükçe emlak komisyonculuğu ediyordu.” (Haldun Taner)

“Öküzün biri ölünce tarlasını süremedi.” (Ömer Seyfettin)

“Kapıyı açıp içeri giriyorum.” (Adalet Ağaoğlu)

“Kış başlarken yapraklar döküldü.” (Cahit Uçuk)

“Her görevi ayırım gözetmeden aynı titizlikle yapmak başarının sırrıdır.” (Çetin Altan)

“Bir kere düştün mü ne arayan olur ne soran!” (Burhan Felek)

“Sütler kaymak tutar tutmaz ordayım.” (Bekir Sıtkı Erdoğan)

“Züğürtlükten, telefonumuz kesildi mi ona bir selam yollar açtırdık.” (Yusuf Ziya Ortaç)

Bunlardan -Ip birkaç kullanım çeşitliliği sergiler. “Telefonu tamir ettirip satmıştı.” cümlesinde olduğu gibi temel cümle yüklemiyle kip / zaman, öge ortaklığı üzerinden “ve” bağlacının yerini tutarak ve kip eki işlevinde yargıyı bağlayabilir. “Ne dönüp duruyor havada kuşlar?” (Cahit Sıtkı Tarancı) cümlesindeki gibi deyimleşmiş birleşik fiil kalıbında süreklilik,

“*Durup durup ağlıyordu.*” cümlesinde olduğu gibi ikileme, “*Bizimle gelip ne yapacaksın?*” cümlesindeki gibi durum anlatabilir.

Karşılaştırma (-AsIyA, -CAsInA, -mAdAn, -mAksIzIn, -AcAğInA, -mAktAnsA): Zarf-fiil cümlesi yargısını temel cümleye olumsuzluk, nitelik, aykırılık, denklik, öncelik gibi anlam ilişkileriyle karşılaştırarak bağlar:

“*Hatun dilenci vapuru, sokağa çıktı mı kırk kapının tokmağını çalmadan eve dönmez.*” (Yusuf Ziya Ortaç)

“*Yorgun, donuk beyniyle düşünmeksizin onu beklerdi.*” (Halit Ziya Uşaklıgil)

“*Efendim, bir adamın adı çıkacağına canı çıksın derler.*” (Ahmet Midhat Efendi)

“*Ceplerimi habire ve delercesine araştırıyordum.*” (Tarık Buğra)

Sebep (-mAklA, -mAylA, -AcAğIndAn, -DIğIndAn): Zarf-fiil, temel cümleyle yan cümle arasında sebep sonuç ilişkisi kurar. Bunu sağlayan zarf-fiiller, isim-fiil ve sıfat-fiil eklerinin durum ekleri ve sebep anlatan edatlarla kullanımıyla ortaya çıkmıştır:

“*İnsanın vücudu hastalanmakla, saçları ağarmakla ahlakı değişir mi sanıyorsun?*” (Reşat Nuri Güntekin)

Bal bal demekle ağız tatlanmaz.

Erken kalkacağından hemen uyudu.

Bu durumlara karşı hazırlıklı olduğumuzdan zorluk çekmedik.

Zarf-fiil ekleri aynı zamanda bağlama işlevine de sahiptir. Bağımsız kullanımlarıyla bağlaç ve edat işlevi gördükleri gibi zaman, durum, miktar, karşılaştırma, şart, sebep, sonuç, amaç gibi çeşitli anlam işlevlerini karşılayan edatlarla (-*Alli beri*, -*AllidAn beri*, -*IncAya kadar / dek / değin*, -*AcAğI zaman*, -*DiktAn sonra*, -*mAdAn önce*, -*DIğI kadar / gibi / için*, -*takdirde*, -*mAsI hâlinde*, -*AcAğI kadar vb.*) edat grubu bünyesinde de kullanılırlar. Bunların bir kısmı isim-fiil ve sıfat-fiil eklerinin edat ve durum ekleriyle kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır.

Cümleden dönüşmüş zarf-fiil cümlesi de diğer fiilimsi cümleleri gibi temel cümleyle çatı, çokluk, kip / zaman, şahıs, olumluluk / olumsuzluk uyumu içerisinde.

Şart-Fiil Cümlesi

Şart-fiil eki -sA, kurduğu farazi durum anlatan şart cümlesini temel cümleye zarf göreviyle bağlar. Şart-fiil cümlesi + temel cümle ikili yapısı biri olumlu diğeri olumsuz olmak üzere ve yine biri derin yapıda diğeri yüzey yapıda olan iki şart-fiil cümlesi barındırır. Buna bağlı olarak temel cümle de ikili yargı sahibi olur. “*Kar yağarsa yollar kapanır.*” cümlesi aynı zamanda “*Kar yağmazsa yollar kapanmaz.*” anlatımına da sahiptir. Burada dört cümleden (Kar yağacak. Yollar kapanacak. Kar yağmayacak. Yollar kapanmayacak.) ikisinin birbirine göre ihtimali yüzey yapıda şart ifadesiyle birleştirilmiştir. Diğer iki ihtimal derin yapıda bırakılmıştır. Müstakil cümlelerin şart-fiil cümlesine dönüştürülmesi, gerçekleşmeleri birbiriyle bağlantılı yargıları birlikte ifade etme imkânı sunar:

“*Fatma'nın yemek çantası olmasaydı dün aç kalmıştık.*” (Falih Rıfkı Atay)

“*Hangi resmime baksam ben değilim.*” (Cahit Sıtkı Tarancı)

“*Bu parayı şayet sen ben vermezsek veren, başkaları olacak.*” (Ercüment Ekrem Talu)

Görüldüğü üzere şart-fiil yüklemi şahıs çekimine ve kip ifadesine sahiptir, ancak isim işletim eklerini almaz. “*Olsa ile bulsayı ekmişler, hiç bitmiş.*” cümlesindeki gibi kullanımlar isim olup şart-fiil ifade etmez.

“Eğer” ve “şayet” ifadeleri şartı pekiştirir. “Keşke” ifadesi şart-fiil cümlesine temel cümle niteliği kazandırır. Şart-fiil cümlesi “keşke” serisinden ifadelerle kullanıldığında tam bir cümle hâline gelir. Cümlelerin devamına dair duygu ve düşünce “keşke” ile ifadesini bulur. “Beni arasaydın sana yardım ederdim.” cümlesinin “Keşke beni arasaydın.” şeklindeki müstakil cümle kullanımı derin yapıda bağlı olduğu temel cümleyi de içermektedir. Bu kullanım, temel cümleye dair tek ihtimalle sınırlı olmayan, devamı muhataplara bırakılmış daha geniş ve zengin bir anlam alanı açar:

“Keşke vazifesi oralarda olsaydı.” (Falih Rıfki Atay)

“Ah, keşke her gün bayram olsa!” (Ahmet Midhat Efendi)

Yüklemi Çekimli Cümlelerin Yan Cümle Olması

Kip ve zaman ile şahıs çekimine girmiş fiillerin veya ek-fiille çekimlenmiş isimlerin kurduğu müstakil cümleler yan cümle olarak da kullanılabilir. Başka bir cümle bünyesinde isim hükmünde kullanılan bu cümleler, temel cümleye doğrudan veya bir söz dizimsel yapı bünyesinde bağlanır. İsim işletim ekleri alarak, bazen tamlama veya kelime grubu kuruluşuna katılarak hem isim hem yargı işleviyle temel cümleyi tamamlar. “Fakat burada da iki cümlelerin birbirine birleşik cümle, arka arkaya gelen iki ayrı cümleden farklı bir şekilde birbiri ile birleşmiş iki cümleden kurulu tek bir cümle yapar şekilde bağlandıkları açıktır” (Ergin, 2009, s. 407). İç içe birleşik cümle olarak tanımlanan alıntı ve aktarma cümlesi içeren cümleler bu türdendir:

İlk derste, dil bir sistemdirin açıklamasını yapmıştı.

“Hele kalp ağrılarım durdu, diyordum.” (Yahya Kemal Beyatlı)

“Sanıyorum her sokak başını kesmiş devler.” (Necip Fazıl Kısakürek)

“Araya gitti diye içlenme baharına.” (Faruk Nafiz Çamlıbel)

“Dedi, ‘hana sağ indi, ölü çıktı geçende!’” (Faruk Nafiz Çamlıbel)

Birçok araştırmacı tarafından sıfat-fiil eki olarak değerlendirilen aslında çekimli fiillerin dolayısıyla cümlelerin isim olarak kullanımını sağlayan (Karaca, 2019, s. 96) *ol-* ve *bulun-* yardımcı fiilleriyle birleşik fiil yapan *-AcAk*, *-mİş*, *-r / -Ar / -mAz*, *-DI*, *-mAktA* ve *-yor* ekleri de yan cümle kurar. “Bunlar ortaç değil çekimli fiillerdir” (Göğüş, 1969, s. 115). Bu çekimler, kullanım bakımından isim niteliğinde olup zarf-fiil ve isim işletim eki alabilir, tamlama ve kelime grubu bünyesinde bulunabilirler:

“Ben yaşamıyor gibi, yaşamıyor gibi yaşıyorum.” (Sezai Karakoç)

“Bir gül bahçesine girercesine / Şu kara toprağa girenlerindir.” (Ahmet Kutsi Tecer)

“Uyudun, uyanamadın olacak.” (Cahit Sıtkı Tarancı)

Ki’li birleşik cümleler ve bazı bağlaçlarla (belki, çünkü, gerçi, halbuki, madem / mademki, vakıa) kurulmuş bağlı cümlelerde de müstakil cümleler yan cümleye dönüşmüştür (Doğan, 2020, s. 186). Ergin de “ki”den sonraki cümlelerin yan cümle olarak değerlendirir. “Kendisinden önce gelen unsur asıl unsur olup ki’den sonraki yardımcı cümle onun izahını teşkil eder” (2009, s. 405). “Çiğ yemedim ki karnım ağrısın.” cümlesinde sebep-sonuç ilişkisinin tamamlayıcı cümlesi sonuç anlatan “Karnım ağrısın.” yargısıdır. “Ben şimdi sizin fikrinizi tenkit etmeyeceğim çünkü faydasızdır.” (Ömer Seyfettin) cümlesinde “Faydasızdır.” cümlesi yan cümledir. Benzer şekilde “Beni kimsecikler okşamaz madem / Öp beni alnımdan, sen öp seccadem.” (Necip Fazıl Kısakürek) dizelerinde “Beni kimsecikler okşamaz.” cümlesi yan cümledir.

Sıralanmış cümleler, ara cümleler, parantez içindeki cümleler yapısal bir yan cümle ve temel cümle ilişkisine sahip olmasalar da yan cümle hükmünde yargı barındırabilirler. “*Su uyur, düşman uyumaz*” atasözünde “*Su uyur.*” cümlesi asıl mesajı içeren “*Düşman uyumaz.*” cümlesini pekiştirip kavratmaya yönelik yan cümle işlevindedir. “*Dertliler oturmuş, derdin söyler.*” cümlesinde asıl bildirim dert söyleşmektir. “*Dertliler oturmuş.*” cümlesi bunu destekleyici nitelikte yan cümle hükmündedir.

“*Cihan yıkılsa -emin ol- bu cephe yıkılmaz.*” (Mehmet Akif Ersoy), “*En iyi arkadaşı (Çocuklukları birlikte geçmişti.) geliyordu.*” cümlelerinde kısa çizgi ve parantez içindeki cümleler temel cümleyle yapısal bir bağa sahip değildir, fakat yargılarıyla yan cümle hükmünde tamamlayıcı niteliktedir. Bunlara söz dizimsel olarak yan cümle demek tartışmalı bir durum olsa da anlamsal boyutta bu kullanımlar yan cümle hükmündedirler.

Sonuç

Cümlelerin yapısal ve yargı boyutu olmak üzere iki yönü vardır. Basit olmayan cümlelerde birden fazla cümle hükmünde yargı ve yapı iç içe geçmiş durumdadır. Dili kuru, basit ve cansız anlatımdan kurtaran yargılar arasındaki bu iç içeliktir. Birden fazla cümle yan cümle ve temel cümle ilişkisiyle bir araya gelerek dilde en az çaba yasası gereği özlü ve etkili anlatımı sağlar. Türkiye Türkçesinde cümlelerin yan cümle olarak kullanılması fiilimsi ekleri kullanılarak yapısal dönüştürmeyle sağlanabileceği gibi cümleyi herhangi bir yapısal değişikliğe uğratmadan sadece anlam ilgisiyle de gerçekleştirilebilir.

Fiilimsi ekleri cümleyi yapısal olarak yan cümleye dönüştürür. Fiilimsi cümlesi temel cümleye hem yargı bildirerek hem bir ismin kullanım özelliklerini taşıyarak bağlanır. Bu bağlanma yalın olarak, isim işletim eklerini alarak ya da tamlama veya kelime grubu kurarak gerçekleşir.

Müstakil bir cümle yani yüklemi çekimli bir cümle de fiilimsi cümlesi gibi isim işlevli kullanılabilir. Benzer şekilde cümle içindeki alıntı / aktarma cümleler de yan cümle görevinde olabilir. Ara cümleler ile parantez içindeki cümleler, bünyesinde buldukları cümleye yapısal bir bağla bağlı olmamasına rağmen yargı bağıyla yan cümle işlevi görür. Sıralı cümleyi oluşturan cümleler de anlam ilgisiyle yan cümleye dönüşebilir.

Belki, çünkü, gerçi, halbuki, ki, madem / mademki, vakıa bağlaçlarıyla bağlanmış cümleler arasında yan cümle ve temel cümle ilişkisi vardır. Öte yandan cümle, yapısal ilişki veya sadece yargı bildiriyle isim işlevli yan cümleye dönüşebilir. Yan cümle, isim işletim ekleriyle doğrudan ya da tamlama veya kelime grubu (özellikle edat grubunun isim unsuru olarak) bünyesinde temel cümleye bağlanır. Böylece hem isim olarak hem yargı bildiriyle bağımsız cümle kullanımının ötesinde bir anlatım gücü kazanmış olur.

Cümleden birtakım eksiltme, ekleme, dönüştürme, değiştirmelerle elde edilen yan cümle cümlelerin farklı düzlem ve işlevde kullanımını ifade eder.

Kaynakça

- Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin söz dizimi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
 Altun, M. (2022). *Türkçede söz dizimi çözümlemeleri*. Ankara: Pegem Akademi.
 Aydın, İ. (2004). Türkçede yan tümce türleri ve işlevleri. *Dil Dergisi*, S. 126, 29-55.
 Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
 Bilgegil, M. K. (2009). *Türkçe dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
 Çamlıbel, F. N. (2003). *Han duvarları toplu şiirler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Delice, H. İ. (2012). Cümle nasıl tanımlanmalıdır. *Turkish Studies*, S. 7/11, 37-40.

- Deny, J. (1921), *Türk dil bilgisi* (Çev. Elöve, A. U. 1941; Uyarlayan Benzer, A. 2012). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Doğan, E. (2020). Türkçe söz diziminin bir sorunu: ki'li cümleler birleşik cümle mi yoksa bağlı cümle midir?. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 24, 2 (2020) 177-188.
- Erdoğan, Ö. (2020). Türkçedeki yan cümlelerde öznenin ifade ediliş biçimleri. *SEFAD*, 43, 195-220.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basın Yayın.
- Erkman Akerson, F., Özil, S. N. Ş. (2015). *Türkçede niteleme sıfat işlevli yan tümceler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Yay.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin söz dizimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaca, H. (2019). Ol- yardımcı fiiliyle kurulan birleşik fillerde ana fiilde yer alan -AcAk, -mİş, -r, -Ar / -mAz, -DI, -mAktA ve -yor ekleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 89-97.
- Karahan, L. (2007). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Kerimoğlu, C. (2016). *Genel dilbilime giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, A., Toker, M. vd. (2016). *Türkiye Türkçesi söz dizimi*. Konya: Palet Yayınları.
- Özmen, M. (2016). *Türkçenin sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Topaloğlu, A. (2019). *Karşılaştırmalı dil bilgisi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Yücel, B. (2000). Türkiye Türkçesinde zarf-fiil eklerinin yapı bakımından sınıflandırılması üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (9), 75-114.